

LA MORT A L'EDAT MITJANA: ELS ESPAIS FUNERARIS A CATALUNYA

CARLOS DE LA CASA MARTÍNEZ
JOAN MENCHON I BES

RESUM

Es presenta el text de la ponència llegida durant el congrés en homenatge al Prof. Manuel Riu i Riu (Berga 1998). Es pretén fer una aproximació general al món funerari català de l'edat mitjana, centrant-se, però, en els espais funeraris.

Paraules clau: Necròpolis, antiguitat tardana, edat mitjana, conquesta feudal.

Una de les aportacions més importants del Dr. Manuel Riu i Riu a l'arqueologia medieval és, sens dubte, la que ha realitzat sobre el món funerari. Aquest treball pretén donar un repàs a un dels aspectes d'aquest, els espais funeraris, tot centrant-nos a Catalunya.

Sens dubte el paper de l'anomenada Escola de Barcelona en l'estudi del món funerari medieval ha estat de suma importància. Les investigacions iniciades, al seu dia, pel prof. Alberto del Castillo tant a Catalunya com a les terres castellanques van tenir un digníssim successor en el Dr. Manuel Riu i Riu. Les seves excavacions en estacions medievals especialment a Catalunya, els seus estudis sobre el món funerari medieval han estat, són i seran referència obligada durant molts anys. Recordem com a exemples, les investigacions en el Sull, Caulers, la publicació d'*Alguns costums funeraris de l'Edat Mitjana a Catalunya*, sense oblidar els seus treballs de síntesi ja sigui en el primer congrés d'arqueologia medieval, ja sigui en l'edició espanyola del *Manual de Arqueologia Medieval* de Böüard o en el seu més recent llibre *L'arqueologia Medieval a Catalunya*.

Aquest breu assaig pretén rendir homenatge al mestre i amic el Prof. Manuel Riu i Riu, mitjançant una aproximació, a vol d'ocell, a un aspecte de l'arqueologia funerària medieval catalana, els espais funeraris, que tan bé coneix¹.

L'antiguitat tardana

Les excavacions arqueològiques realitzades a Catalunya ens han mostrat una extraordinària riquesa pel que fa al món funerari tardoantic.

En aquest aspecte potser és *Tarraco*, la capital de la província Citerior, la que mostra un panorama més complet i a la vegada més complex. Observem que a l'antiguitat tardana els cementiris romans, situats extramurs, en relació a les vies de comunicació, pateixen una important transformació. És el cas de l'anomenada necròpolis de la fàbrica de Tabacalera.

Des dels anys 30 coneixem una extensa necròpolis, o potser extenses necròpolis, extramurs de la ciutat, relacionades òbviament amb les vies de comunicació, i en especial la que hi ha al costat del riu Francolí, excavada en els anys 20 i 30 en construir-se sobre ella la fàbrica de tabacs.

Es tracta d'un ampli cementiri baix imperial en el qual es van enterrar les restes del bisbe Fructuós i els seus diaques Auguri i Eulogi, martiritzats l'any 259, i al seu voltant es desenvolupa una zona funerària cristiana. En el segle V, IV per a alguns autors, s'erigeix una basílica martirial amb un interessant conjunt funerari en el seu entorn, en el qual destaquen una sèrie de criptes. A més d'aquestes restes, les excavacions dels anys 20-30 van exhumar una sèrie d'estructures al costat del conjunt religiós funerari que potser es puguin relacionar amb el primer episcopi de la ciutat.

Excavacions realitzades per la Universitat Rovira i Virgili a la zona adjacent a la necròpolis de Tabacalera, just en un solar on s'ha construït un complex comercial, han posat al descobert una nova basílica amb àrea cementirial associada. Al costat d'una vil·la suburbana del segle IV, es localitzen sis edificis de la primera meitat del segle V, un d'ells una basílica, organitzats al voltant d'un pati. La basílica té absis i contraabsis en el qual hi ha una tomba en lloc preeminent, i atri. Tant a la basílica com en l'ambulacre de l'atri es localitza un important conjunt d'enterraments.

1. Aquest treball correspon al que en el seu dia presentàrem al congrés en homenatge al Prof. Dr. Manuel Riu, celebrat a Berga l'any 1998. Per causes alienes a la nostra voluntat les actes encara no han estat publicades. Volem dedicar aquesta aportació a qui ha estat, és i serà sempre el nostre admirat mestre i respectat amic.

Entre les troballes, ressalta un epígraf dedicat a una verge de 77 anys, Tecla. Els investigadors proposen la possibilitat que es tracti d'un conjunt monàstic.

A la fi de l'antiguitat tardana, en l'anomenat període visigòtic, s'observen nous espais funeraris. No tan sols es continuen utilitzant els antics espais romans imperials, cas de la necròpolis de Tabacalera convertida en espai cristià al voltant d'edificis religiosos, sinó que es creen zones funeràries intramurs, trencant la tradició clàssica. És el cas de la zona de l'actual catedral, on hem de situar l'església mare visigoda, i on les excavacions de l'Institut Arqueològic Alemany han localitzat restes funeràries, arquitectòniques i mobles d'aquest període.

A l'anomenada torre de Pilats, construcció flàvia relacionada amb el complex edilici del *Concilium Prouvinciae Hispaniae Citerioris*, les excavacions del malaguanyat Dr. Albert Balil van descobrir una petita necròpolis tardana. En aquest lloc també es van detectar en altres moments restes d'escultura arquitectònica visigòtica. Possiblement ambdues s'hagin de relacionar amb un edifici religiós i necròpolis associada.

Un altre edifici religiós d'aquest moment és la basílica visigòtica localitzada a l'*arena* de l'amfiteatre. Construïda al lloc on es localitza el martiri del bisbe Fructuós i els seus diaques, desenvolupa al seu voltant una petita necròpolis amb una sèrie d'enterraments monumentals amb cistes de grans peces de pedra.

A part de les zones funeràries de tradició romana i les noves àrees intramurs, filles ja del cristianisme, es localitzen conjunts funeraris en zones periurbanes. És el cas de la necròpolis excavada en la dècada dels noranta, en una vessant de la muntanya de l'Oliva, en el terme de Tarragona, d'una extensió prou important. La seva situació, si bé pròxima a la ciutat, és prou llunyana com per pensar en enterraments *exprofesso* en aquest lloc. La ubicació en la falda d'una muntanya, obre les portes a suposar la seva ubicació, no basant-se en la proximitat a vies de comunicació, sinó per motius religiosos, com l'existència possible d'una zona cultural encara per definir. És interessant que en un dels enterraments s'ha identificat una *menorah* grafitada en una de les lloses de la coberta

En el bienni 1997-98 es va desenvolupar una excavació d'urgència al costat de la vil·la dels Munts (Altafulla). Aquesta és una important vil·la romana d'època imperial, amb dos conjunts termals i una interessantíssima col·lecció musivària i estatuària. Les excavacions realitzades en els anys 70 pel llavors Museu Arqueològic Provincial van exhumar també evidèn-

cies d'una continuïtat d'ocupació almenys fins a època visigòtica. És més, la documentació altmedieval de la zona situa el nucli habitat de Setna, als Munts, tot i que encara que no s'ha demostrat de moment. La necròpolis excavada es troba en una vessant del promontori on es troba la vil·la i s'ha exhumat un gran nombre d'enterraments en fossa oberta a la roca natural, cobertes amb lloses de pedra. En alguns casos s'insinua la diferenciació de la capçalera, obrint les portes a les conegudes tipologies de tombes rupestres. Aquesta necròpolis seria una mostra del món funerari rural en l'antiguitat tardana.

Igualment és de gran interès la necròpolis de les Goges, en Sant Julià de Ramis (Girona). Es troba en la vessant d'un turó, al marge esquerre del riu Ter, prop de l'antic camí al pas de la Costa Vermella. Allí s'ha localitzat un ampli conjunt funerari format a partir d'una agrupació central d'enterraments. La necròpolis s'estructura en filades, sense existència de destrucció d'enterraments la qual cosa ens fa suposar un sistema de senyalització de les tombes. La cronologia aportada pels aixovars i el C14 porten a datar el conjunt de les Goges a partir de la segona meitat del segle VII fins a principis del IX.

A més d'aquestes agrupacions rurals, recents excavacions han pogut localitzar enterraments en vil·les. És el cas del Mas del Catxorro de Benifallet (Tarragona), amb enterraments del segle VI a l'interior de sitges. Sobre aquesta fase, es documenta un moment constructiu amb un significatiu nombre d'inhumacions infantils tant a l'interior com a l'exterior dels edificis de la vil·la.

No podem obviar l'existència de necròpolis tardoantigues sobre les quals es construeixen centres religiosos cristians, amb església i perduració de l'ús funerari. És el cas del jaciment arqueològic del Roc d'Enclar al principat d'Andorra. Es tracta d'un interessant conjunt d'alta muntanya, amb continuïtat des del segle IV fins a principis de l'Edat Mitjana. Les investigacions clàssiques l'havien pres com un conjunt altmedieval fins que les anàlisis de C14, els estudis ceràmics i estratigràfics han permès datar la seva ocupació a partir del segle IV, amb un ús funerari entre els segles VI i IX, i la construcció d'una església en el segle VII.

La primera fase, del segle IV, és un establiment dedicat a la producció del vi. Posteriorment es detecta un primer moment funerari datat entre les centúries VI i VII, amb l'existència de diversos espais funeraris en el sud-est de la zona on entre els segles VII i VIII s'erigeix una església. Quan aquesta es construeix, es passa a enterrar al sud i est, amb tombes seguint

les alineacions dels murs. L'erecció del temple va comportar la construcció al seu voltant d'hàbitat i emmagatzemament en sitges, la qual cosa va limitar la zona funerària. S'ha observat una distribució espacial regular, la qual cosa ens porta a estimar l'existència de senyalitzacions de sepultura. Les associacions adult-infant fan pensar en la voluntat d'agrupacions familiars. I un cas d'enterrament infantil es pot associar amb el costum-ritus d'enterrar nens en zones de pas, doncs està al costat de la porta principal del *castellum*. Aquests conjunts de dades ens fan, almenys, replantejar-nos una sèrie de qüestions: la cada cop més difícil sustentació d'una ruptura dràstica entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana i per altra, el perill de datar les necròpolis només basant-se en tipologies. S'observa cada cop més que un canvi de tipologia d'enterrament depèn més de la necessitat d'espai i de buscar solucions funeràries en els casos particulars que no pas a una diferenciació únicament cronològica. Respecte d'això hem d'observar l'existència de tombes de tipus antropomorf d'època visigòtica, com s'ha vist a Alcalà de Henares i en els recents estudis de la Dra. G. Ripoll.

L'edat mitjana

Eduard Riu fa alguns anys va publicar un interessant article consagrat al tema de l'espai funerari en relació a la implantació del feudalisme. En ell estableix una clara diferenciació entre els cementiris parroquials i els cementiris o tombes aïllades sense relació amb edificis religiosos. Respecte a les segones mostra com la seva pauta d'assentament respon a un patró independent a les xarxes de parròquies que s'implanten especialment a partir del segle XI.

En un estudi realitzat per J. Vallès i J. M. Bosch, on es planteja el cas basant-se en l'excavació d'una necròpolis de lloses tardoromana del Penedès, es realitza una crítica dels estudis sobre el món funerari català. Un de nosaltres recentment ha volgut plantejar aquesta problemàtica a la zona de la Conca de Barberà (Tarragona).

Les necròpolis no relacionades amb edificis religiosos es troben disperses al llarg i ample del Principat. Desgraciadament les notícies que ens han arribat proporcionen una informació esbiaixada i incompleta. Es tracta, la major part dels casos, de troballes casuals, excavacions antigues o restes, cas de les tombes antropomorfes especialment, coneguts ja d'antic.

En nombroses ocasions la situació d'aquestes necròpolis sobre vil·les romanes ha portat a prendre-les com a evidències funeràries de l'antigui-

tat tardana, i no ha estat fins que s'han aplicat, per exemple, datacions de C14, quan s'ha plantejat la seva cronologia medieval.

Tampoc han faltat vacil·lacions cronològiques com el cas de les tombes de lloses que s'han datat des del neolític fins a la baixa edat mitjana. Per les dades que ara disposem, la majoria d'aquests conjunts funeraris es localitzen en punts alts, prop d'antics camins, canals i fins i tot cursos d'aigua. Són, doncs, necròpolis essencialment rurals, sense faltar els casos d'assentament sobre vil·les o monuments funeraris romans, temes que òbviament fan almenys replantejar el tema de la pretesa despoblació posterior a la invasió musulmana.

La quantitat d'enterraments localitzats, donat el caràcter majoritari de troballes casuals i excavacions antigues oscil·la entre la unitat i les desenes. Cal tenir en compte també que no gaudim pràcticament d'excavacions de la totalitat de la necròpolis, a excepció del cas ja esmentat de les Goges, a Sant Julià de Ramis (Girona).

Si ens basem en la tipologia dels enterraments, podríem diferenciar dos conjunts; les necròpolis rupestres o excavades a la roca i les necròpolis de cistes de lloses. Potser es degui al tipus d'informació que posseïm actualment, però a les comarques meridionals de Tarragona, són especialment escasses les necròpolis rupestres, mentre que hi ha els dos tipus a la zona del sud de Lleida, i les rupestres són especialment abundants a la Catalunya Vella.

Els criteris aplicats en la datació dels conjunts es basen molts cops en l'aplicació acrítica de les propostes cronològiques clàssiques com les de Bolós-Pagès o Riu, de manera que molts cops s'han vist les necròpolis de lloses com a posteriors a les rupestres, en part per l'error d'extrapolar les estratigrafies d'alguns cementiris associats a esglésies de la Catalunya Vella.

Les necròpolis rupestres presenten generalment els tipus ja diferenciats en els articles consagrats a aquests temes (pisciformes, antropomorfs etc.) Les cistes mostren una panoràmica semblant (rectangulars i trapezoïdals) observant-se també l'existència de fosses amb coberta de lloses.

A la zona de Lleida s'han localitzat necròpolis rupestres amb túmuls sobre les tombes, casos del Serrat del Moro, a Masoteres, o agrupacions familiars amb tombes dobles, com el cas prioratí d'Albarca. En realitat la separació de necròpolis segons la tipologia de la tomba de lloses *versus* rupestre, es mostra en alguns casos equívoca perquè com succeeix als cementiris amb temple cristià, es troben necròpolis amb els dos tipus d'enterrament.

No falten tombes relacionades amb sitges o amortitzades per aquestes, cas de la vil·la de Cal Modonell, o els localitzats en l'Anoia, amb estructures rupestres que s'han relacionat amb la producció del vi; fins i tot amb estructures arquitectòniques: necròpolis de lloses prop del Collet de Sant Pere Màrtir, Anoia, amb una torre a pocs metres o la de Mas de Llaneta a Alcover (Tarragona), amb una estructura just al costat de les tombes que s'ha pres com a hàbitat i que se'ns antulla potser com a espai religiós.

Aquests elements ens fan pensar que la ruptura ocasionada per la conquesta musulmana no és tan forta com semblava, tot i que no es pot minimitzar. Malgrat tot la vida va continuar. Potser el creixement de l'activitat pecuària evoqui la ubicació de les necròpolis que ens ocupen: a la muntanya, prop de carrerades i camins i de cursos d'aigua. Podria tractar-se de comunitats en bona part dedicades a l'activitat pastoral, com s'insinua a Castella.

Per a la ubicació temporal ens cap una altra possibilitat, que almenys una part de les tombes sigui posterior a la conquesta feudal. Riu ens diu: *"a mig segle XI no s'havia generalitzat l'enterrament de morts familiars als cementiris parroquials, tot i ésser ja plenament cristians i en aquells moments hom fomentava la creació de sagres, al voltant de les esglésies"*. Així és també possible que alguna d'aquestes necròpolis correspongui als primers moments de la conquesta feudal, amb un patró diferent del que després seria la implantació de la xarxa parroquial per part dels feudals. La cita pot explicar l'existència d'aquestes necròpolis en zones conquerides entre els segles X i XI, per exemple, al nord de la Conca de Barberà i Gaià. Però, què passa llavors amb les necròpolis en zones on el feudalisme s'implanta a partir del XII, com el Camp de Tarragona, Priorat o la zona de l'Ebre? Els últims estudis realitzats sobre les necròpolis eclesiàstiques mostren com a partir del segle X augmenta la tendència de l'enterrament al costat de les esglésies, que segurament no s'havia perdut com després veurem.

La cada cop més forta pressió feudal portaria a l'organització del territori fins i tot en el tema de la mort. Entre els segles X i XI s'observa una clara feudalització, on esglésies i castells centralitzen el cobrament de rendes. Les lluites intestines entre magnats locals i supralocals, clergat i comunitats de propietaris es reflecteix en la documentació escrita.

Respecte al tema funerari, E. Riu observa com en el segle X hi ha realment pocs esments de cementiris o dels drets d'aquests. Un segle després és tot el contrari. Les actes de consagració mostren els cementiris no com

béns immobles sinó com a generadors de beneficis, la qual cosa mostra la cristallització d'un fenomen sens dubte iniciat anteriorment: el control feudal del lloc d'enterrament, i per tant la percepció de rendes. No tan sols això, sinó que s'observa, cas de Sant Andreu de Sagàs, com entre principis i finals del segle XI església i temple passen de ser propietat comunal a formar part de les parròquies del bisbat d'Urgell.

A la zona de Girona, Ramon Martí demostra com fins abans del segle XI l'estructuració rural es basava a les vil·les romanes, que es veuen substituïdes per la xarxa parroquial. Aquest seria el context històric que explicaria el perquè dels casos d'implantació d'esglésies sobre cementiris aïllats o sobre antics jaciments romans.

Les investigacions de camp realitzades en els últims anys van mostrant que no són poques les esglésies del segle XI que es troben sobre necròpolis o camps de sitges anteriors.

Tampoc falten les esglésies i necròpolis assentades sobre jaciments romans i tardoantics, encara que el tema no ha estat tractat i s'ha explicat, potser de forma simplista, com una reutilització de l'espai.

Coneixem una sèrie significativa de jaciments d'època romana amb assentaments i necròpolis que s'han de datar en l'alta edat mitjana. És plausible que aquesta pauta d'hàbitat a partir del canvi de mil·lenni canviï, com és el cas de la vil·la del Vilarenc a Calafell, que se substitueix pel conjunt del castell, amb necròpolis rupestre del segle X associada a un primer temple.

En altres casos sobre les vil·les s'han construït centres de culte ja medievals, com seria el de Sorba, amb el *martyrium* de Sant Eudald excavat per M. Riu i anys després per J. Pujades. Un altre seria potser el del monestir de Ripoll, amb una necròpolis excavada als anys setanta. En aquesta es documenta una primera fase tardoromana amb tombes de lloses i murets, sobre un nivell de sarcòfags medievals amb capçalera en forma d'arc de ferradura (segles IX-X) i damunt un nivell de sarcòfags, algun trapezoïdal. És una necròpolis anterior a la construcció de l'actual església monacal.

Les excavacions dutes a terme en els veïns de l'antiga església de Sant Menna (Sentmenat) mostren una continuïtat des del segle V fins a la baixa edat mitjana i una riquíssima tipologia d'enterraments. El seu estudi ens obre les portes a plantejar arqueològicament un tema estudiat durant els darrers anys: les sagreres.

Els treballs de M. Riu, P. Bonassie, E. Zadora-Rio, R. Martí o A. Catafau ens acosten a la problemàtica de les sagreres altmedievals de

Catalunya, a un costat i a l'altre dels Pirineus. A la Catalunya Vella l'estudi arqueològic dels cementiris no pot obviar aquesta realitat. La sagrera, la cellera, el *cimiterium* no tan sols allotja la zona funerària d'una comunitat dins els 5, 30 o 60 passos de precepte. L'estudi de la documentació ens evidencia l'existència de tanques, creus que la senyalitzen, graners o sitges, zones on es guarden les eines, i fins i tot es converteixen en espais d'hàbitat, no tan sols del clergat, sinó també dels mateixos habitants del lloc. Aquests aspectes han de ser tractats des d'una perspectiva arqueològica global, en la qual la sagrera es prengui com un conjunt més ampli que un simple espai funerari.

Malgrat la implantació dels cementiris parroquials, la documentació arqueològica mostra encara l'existència d'enterraments infantils a l'interior d'habitatges, com ja al seu dia va fer notar el prof. Riu; o en el cas del poblat medieval d'Olèrdola (Barcelona), on també s'han localitzat dins sitges.

Desgraciadament no gaudim de moment d'estudis espacials de necròpolis medievals catalanes. No obstant això hi ha una sèrie d'elements que caldria tenir en compte.

Un seria la jerarquització espacial dels enterraments als cementiris i esglésies. La proximitat d'una tomba respecte a l'església o el seu altar es converteix en un fet significatiu, implica directament un prestigi social, i per tant la pertinença a una classe determinada, realitat que s'observa especialment en la baixa edat mitjana.

Un recent estudi del Prof. Bango ens acosta a l'ocupació funerària de l'espai dels temples des d'època visigòtica fins a la baixa edat mitjana. Observa aquest investigador com la tendència és cada cop major a l'hora d'aconseguir poder enterrar-se dins els temples i en llocs cada cop més preeminents, especialment a partir del segle XII. Primer de tot el propi cementiri, que denomina atri, cementiri, en el pòrtic de l'església, en la galilea, i finalment dins el temple, siguin les naus o al presbiteri, el cor i especialment a partir del gòtic, amb la construcció de capelles funeràries. Si observem els cementiris medievals podem veure un clar afany per aconseguir un lloc d'enterrament privilegiat. Les vies funeràries amb arcosolis, com les de Sant Pere de Rodes o Vallbona de les Monges, o els enterraments darrere de l'absis de l'església del monestir empordanès són clars exemples.

Un altre exemple és el de Santa Maria de Poblet, on podem observar aquesta ocupació de l'espai eclesiàstic, amb enterraments de privilegi en la galilea, claustre i cementiri de laics, i una ocupació baix medieval del tem-

ple, amb utilització del presbiteri com a panteó reial. En aquest monestir observem una clara diferenciació d'espais als cementiris. Al costat de la capçalera de l'església, els monjos tenien el seu cementiri; una mica més enllà, els laics o familiars, persones relacionades de forma estreta amb la comunitat. Al costat del mur de la nau, el cementiri dels monjos conversos. S'observa, doncs una clara jerarquització de l'espai.

Però al costat d'ella, hi ha una clara jerarquització de la tipologia de l'enterrament. A més dels sarcòfags exempts, o adossats al mur, ens trobem amb inscripcions, làpides, i com no, esteles. Una imatge d'època, en concret una de les miniatures de les *Cantigas* de Santa Maria del rei Alfons X el Savi ens il·lustra el paisatge d'un cementiri dels segles XIII-XIV. Al costat de la presència d'esteles discoïdals, que assenyalen les tombes al subsòl, s'observen sarcòfags exempts. Les persones de classes socials més inferiors rebien sepultura en tombes marcades amb una senyalització simple, com pot ser una pedra. Les disponibilitats econòmiques permeten el seu marcat amb esteles funeràries més o menys treballades i en alguns casos associades a lloses sepulcral. En categories socials altes, sarcòfags o esteles epigràfiques.

Hi ha altres elements que criden l'atenció en el cas de Poblet. Recordem el purisme cistercenc plasmat per Sant Bernat, la seva crítica a l'exhuberància decorativa romànica. El monestir dels segles XII-XIII és un exponent d'aquesta puresa de formes i sobrietat decorativa. Però les esteles de finals del segle XIII i principis del XIV mostren un canvi de mentalitat: ja no sols són els laics els que s'enterren amb senyalitzacions luxosament treballades, sinó també els monjos, amb belles inscripcions gòtiques, que poc tenen a veure amb el sentiment bernardí primitiu. I no sols això, en el segle XIV trobem monjos enterrats al claustre, amb làpida decorada amb la imatge del difunt vestint l'hàbit cistercenc, i al seu costat la inscripció funerària detallant les circumstàncies de l'òbit. És el preludi dels enterraments dels abats a la sala capitular?

A la Seu Vella de Lleida en el segle XIV s'aprecia l'ús funerari del claustre, amb senyalitzacions a manera d'esteles marcades als seus murs. En aquest bell conjunt medieval també s'observa la utilització de les absidioles de la capçalera com a panteons familiars, realitzant-se reformes en la construcció, adaptant-les al seu nou ús.

Són molts els interrogants que se'ns plantegen. Un passeig curiós per un claustre, per l'exterior d'un absis o al costat d'un mur d'una catedral, una col·legiata o un temple parroquial ens proporcionen una ingent acu-

mulació d'elements, dades, que hem de començar a analitzar des d'una òptica arqueològica. Per exemple, a la catedral de Tarragona llegim els epitafis dels primers canonges cisellats en carreus d'un mur d'època flàvia, en epígrafs alguns d'ells tallats en forma de *tabula ansata* romana. A l'absis encara s'observen els encaixos de les làpides baix medievals, i fins i tot alguna *in situ*, al costat de simples creus cisellades a la pedra.

En algunes esglésies veiem epitafis funeraris al costat de la porta, com a Vallfogona de Riucorb, o a la clau de la porta, com en Sant Maria de Montblanc. A la catedral de Roda d'Isàvena els epígrafs funeraris dels canonges es troben en els àbacs i salmers dels arcs del claustre romànic.

La riquesa és, doncs, excepcional, la ubicació d'aquests elements funeraris, el seu estudi sincrònic i diacrònic ens ofereix unes àmplies possibilitats. L'arqueologia funerària medieval no pot únicament estar tancada al registre estratigràfic, en l'excavació i en la tipologia. És el moment d'iniciar estudis on l'espai entri en joc.

BIBLIOGRAFIA

- ADELL, JOAN ALBERT, I ALTRES. "Sant Pere de Rodes (Catalunya). La cel·la i el primer monestir (s. IX-XI)". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXVIII, Girona (1996-97) "Homenatge al Dr. Pere de Palol", p. 265.
- ALTISENT, AGUSTÍ. *Història de Poblet*. Poblet, 1974.
- AMO, MARIA DOLORES DEL. *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*. Tarragona, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 1978.
- AQUILUÉ, XAVIER; DUPRÉ, XAVIER; MASSÓ, JAUME; RUIZ DE ARBULO, JOAQUÍN. *Tarraco. Guia Arqueològica*. Tarragona, Edicions el Mèdol, 1991 (2a edició ampliada 1999).
- AUTORS DIVERSOS. *Santa Eulàlia d'Encamp. Evolució d'un edifici. Segles IX-XX*. Andorra, Govern d'Andorra, 1989.
- AUTORS DIVERSOS. *Catalunya Romànica*. Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana. 26 volums, diversos anys.
- AUTORS DIVERSOS. *Quaderns científics i tècnics. Recerques històrico-arqueològiques al Berguedà*. Barcelona, Diputació de Barcelona, 1989.
- AUTORS DIVERSOS. *Quaderns científics i tècnics 3. Simposi d'Actuacions en el Patrimoni edificat medieval i modern (Segles X al XVIII)*. Barcelona 6, 7, 8 d'octubre 1989. Barcelona, Diputació de Barcelona, 1991.
- AUTORS DIVERSOS. *Quaderns científics i tècnics 4. II Simposi d'Actuacions en el Patrimoni edificat. La restauració de l'arquitectura dels segles IX i X" (Investigació històrica i disseny arquitectònic)*. Barcelona- Berga desembre de 1991. Barcelona, Diputació de Barcelona, 1992.
- AUTORS DIVERSOS. *Quaderns científics i tècnics 5. III Simposi d'Actuacions en el Patrimoni edificat medieval i modern (Segles X al XVIII)*. Barcelona del 9 al 21 de novembre de 1992. Barcelona, Diputació de Barcelona, 1993.
- AUTORS DIVERSOS. *Quaderns científics i tècnics 6. Investigacions arqueològiques al Berguedà (II). Sant Llorenç prop Bagà Sant Quirze de Pedret*. Barcelona, Diputació de Barcelona, 1995.
- AUTORS DIVERSOS. *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant (segles IV a IX)*. Andorra, Govern d'Andorra, 1997.

- AUTORS DIVERSOS. *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1999.
- BAILL, ALBERTO. *Excavaciones en la "Torre de Pilatos" (Tarragona)*. Campaña de excavaciones de 1962. Madrid, col·lecció "Excavaciones Arqueológicas en España", 65 (1969).
- BANGO, ISIDRO. "El espacio para enterramientos privilegiados en la arquitectura medieval española". *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte*, Universidad Autónoma de Madrid, IV (1992), p. 93-132.
- BEA, DAVID; VILASECA, ALBERT. "Dues necròpolis del segle V d.n.e a Tarragona: excavacions al carrer Prat de la Riba i al Mas Rimbau". *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana. Tarragona, 15, 16 i 17 d'abril de 1999*. Tarragona "Documents d'Arqueologia Clàssica" 3 (2000), p. 155-164.
- BENET, CRISTINA, I ALTRES. "L'àrea d'enterraments baix imperial de Mas Rimbau/ Mas Mallol, Tarragona". *Acta Arqueològica de Tarragona*, RSAT Tarragona, V (1992) p. 73-86.
- BENET, CRISTINA, I ALTRES. "L'assentament rural del Mas del Catxorro (Benifallet): un exemple de continuïtat tardana". *Acta Arqueològica de Tarragona*, RSAT Tarragona, V (1992) p. 31-46.
- BORGES SORIANO, MANUEL. "Informe sobre 'Els Munts'". *Boletín Arqueológico RSAT*, Tarragona, 112 (1969-70), p.40-150.
- BORGES SORIANO, MANUEL. "Nuevo informe sobre Els Munts". *Estudis Altafullencs*, Altafulla (1977) p. 27-47.
- BOLÒS, JORDI; PAGÈS, MONTSERRAT. "Les sepultures excavades a la roca". *Necròpolis i Sepultures Medievales a Catalunya*. Universitat de Barcelona, *Acta/Mediaevalia*, annex I (1982) p. 59-103.
- BOLÒS, JORDI, I ALTRES. *Notícia d'algunes sepultures excavades a la roca situades a la comarca de Les Garrigues*. Datos Arqueológicos Ilerdenses, IX (1982), pp.923-26.
- BONASSIE, PIERRE. *Catalunya mil anys enrere (segles X-XI)*. Barcelona, 2 vols, 1979-81.
- CABESTANY, JOAN FERRAN. "Esteles del Museu de Poblet. Segles XII-XIV". *Acta/Mediaevalia* Universitat de Barcelona, 4 (1982) p. 265-276.
- CABESTANY, JOAN FERRAN. "Els enterraments amb sarcòfag del monestir de Poblet (segles XII a XIV)". *Necròpolis i Sepultures Medievales a Catalunya*. Universitat de Barcelona, "Acta/Mediaevalia", annex I (1982) p. 203-219.
- CASA, CARLOS DE LA. "Fonction des stèles d'après les données archéologiques". *Signalisations de sépulture et stèles discoidales. Vè-XIXe siècles. Actes des Journées de Carcassonne*. Carcassonne. Centre d'Archéologie Médiévale du Languedoc, (1990), p. 25-31.
- CASA, CARLOS DE LA. "Despoblación y repoblación de los extrema Durii". *III Curso de Cultura Medieval. Repoblación y reconquista (Aguilar de Campóo 1991)*. Aguilar de Campóo, Centro de Estudios del Románico, 1993, p. 89-94.
- CASA, CARLOS DE LA. *Las necrópolis medievales de Soria*. Valladolid, Asociación Española de Arqueología Medieval, 1992.
- CASA, CARLOS DE LA. "La muerte en la Edad Media peninsular". *Arqueoloxía da Morte. Arqueoloxía da Morte na Península Ibérica desde as Orixes ata o Medioevo*. Xizno de Limia, Museo Arqueológico, 1995, p. 307-316.
- CASELLAS, LLUÍS E.; AGUSTÍ, BIBIANA; MERINO, JORDI. "La necròpolis de les Goges. El món sepulcral en el període alt-medieval al nord est peninsular". *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis. Any 1991-1993*. Girona, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, 1995, p. 109-123.
- CATAFAU, AYMAT. *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (Xe-XVe siècles)*. Perpinyà 1998.
- GALLART, JOSEP, I ALTRES. "L'arquitectura de la Seu Vella de Lleida: evolució de la capçalera". *Lambard. Estudis d'Art Medieval*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, VIII, (1995) p.13-138.
- GARCIA, JOAN, I ALTRES. "El conjunt medieval del castell de Calafell". *Homenatge a Miquel Tarradell*. "Estudis Universitaris Catalans", Barcelona, XXIX (1993), p. 901-920.
- HAUSCHILD, THEODOR. "Hallazgos de la época visigoda en la parte alta de Tarragona". *III Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona (1992) pp.51-156.
- LÓPEZ VILAR, JORDI. "Un nuevo conjunto paleocristiano en las afueras de Tàrraco". *Revista de Arqueología*. Madrid, XVIII, (setembre 1997), p. 58-64.

- LÓPEZ VILAR, JORDI: "Excavacions al solar de Parc Central". *Tàrraco* 99. *Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tàrragona, 15, 16 i 17 d'abril de 1999. Tàrragona "Documents d'Arqueologia Clàssica" 3 (2000) p. 191-196.
- LÓPEZ VILAR, JORDI: "Parc Central". *Intervencions arqueològiques a Tàrragona i entorn (1993-1999)*. Tàrragona, Servei Arqueològic URV, 2000, p. 59-76.
- MARTÍ, RAMON (1988). "L'ensagrerament: l'adveniment de les sagreres feudals". *Faventia*, Universitat de Barcelona, Bellaterra, 10 (1988) p. 53-182.
- MATARÓ, MONTSERRAT, I ALTRES. "Sant Pere de Rodes (el Port de la Selva, Alt Empordà). Les excavacions del 1990 al 1992 i les propostes del Pla director". *Tribuna d'Arqueologia* 1992-93, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994, p.39-156
- MENCHON, JOAN, I ALTRES. "Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tàrraco. Del Baix Imperi a l'Edat Mitjana". *Pyrenae*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 25 (1994) p. 225-243.
- MENCHON I BES, JOAN. "Arqueologia medieval i món funerari a les comarques tarragonines". *Citerior. Revista d'arqueologia i ciències de l'Antiguitat*, RSAT, Tàrragona "L'Arqueologia de la Mort. El món funerari a l'antiguitat a la Catalunya Meridional", 1 (1995) p. 211-227.
- MENCHON I BES, JOAN. *Arqueologia funerària medieval a la Conca de Barberà. Estat actual*. Montblanc, Consell Comarcal de la Conca de Barberà, 1996.
- MENCHON I BES, JOAN. *Necròpolis i enterraments aïllats de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana al Camp de Tàrragona, Conca de Barberà i Priorat*. Tesis de Llicenciatura. Universitat de Barcelona, 2000.
- MENCHON I BES, JOAN; TÉVAR I BEUNZA, ARANTXA. *Les esteles discoidals dels Països Catalans, estat de la qüestió*. Reus, Carrutxa, 1993.
- MOLIST I CAPELLA, NÚRIA. "Les necròpolis altmedievals d'Olerdola". *Miscel·lània Arqueològica* (1996-1997), Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona (1997) p. 215-241.
- OLLICH CASTANYER, IMMACULADA. "Arqueologia de la mort: una perspectiva de la història medieval". *Acta/Mediaevalia* Universitat de Barcelona, 15 (1994) p. 277-290.
- OLLICH, IMMACULADA; RAURELL, SEBASTIÀ. "Tombes de llosa als turons de la Plana de Vic: una població altmedieval per cristianitzar?". *Acta/Mediaevalia* Universitat de Barcelona, 10 (1989) p. 223-250.
- RIPOLL LÓPEZ, GISELA. "La arquitectura funeraria de Hispania entre los siglos V y VIII. Aproximación tipológica". *Espania. Estudios en homenaje al profesor Pere de Palol i Salellas*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat, 1996, p. 215-224.
- RIU I RIU, MANUEL. "La Arqueología Medieval en España" a BÖUARD, MICHEL DE: *Manual de Arqueología Medieval. De la prospección a la historia*. Teide/Base, Barcelona, 1977, p. 375-490.
- RIU I RIU, MANUEL. "Alguns costums funeraris de l'Edat Mitjana a Catalunya". *Necròpolis i Sepultures Medievales a Catalunya*. Universitat de Barcelona, *Acta/Mediaevalia*, annex I (1982) p. 29-57.
- RIU I RIU, MANUEL. *L'arqueologia medieval a Catalunya*. Els Llibres de la Frontera, Barcelona, 1989.
- RIU-BARRERA, EDUARD. "Temples i espai feudal des de l'Arqueologia". *Quaderns científics i tècnics* 3. "Simposi d'Actuacions en el Patrimoni edificat medieval i modern (Segles X al XVIII). Barcelona 6, 7, 8 d'octubre 1989". Barcelona, Diputació de Barcelona, 1991, p. 265-272.
- ROIG, JORDI, I ALTRES. *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat del segle V al segle XX*. Ajuntament de Sentmenat, Sentmenat, 1995.
- SALES, JORDINA. "El problema cronocultural de les necròpolis durant l'antiguitat tardana". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXVIII, Girona (1996-97) "Homenatge al Dr. Pere de Palol", p. 265-279.
- SALES, JORDINA. "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia". *Acta/Mediaevalia* Universitat de Barcelona, 15 (1994) p. 317-336.
- SALES, JORDINA, I ALTRES. "La necròpolis del Serral (Santa Maria de Miralles, Barcelona). Novetats sobre les necròpolis rurals durant l'antiguitat tardana". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. Diputació de Castelló, Castelló 7 (1996), p. 419-433.
- SANTACANA MESTRE, JOAN. *L'excavació i restauració del castell de la Santa Creu (Calafell, Baix Penedès)*. Barcelona, Diputació de Barcelona, 1986.
- SERRA VILARÓ, JOAN. *Fructuós, Auguri i Eulogi, màrtirs sants de Tàrragona*. Tàrragona, 1936.

- SERRA VILARÓ, JOAN. *Santa Tecla la Vieja. La primitiva catedral de Tarragona*. Tarragona, RSAT, 1960.
- SITJES MOLINS, XAVIER. *L'art funerari medieval a la conca del Llobregat*. Manresa, 1994.
- TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA. *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*. Tarragona, Ajuntament de Tarragona, 1987.
- TALLER ESCOLA D'ARQUEOLOGIA. *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*. Tarragona, Ajuntament de Tarragona 1990.
- VALLÈS, JORDI; BOSCH, JOSEP MARIA. "Hipòtesis sobre l'espai funerari rural del segle quart al segle onze. El Camp de l'Alzina, un exemple de cementiri comuna". *Olerdulae* Museu de Vilafranca, Vilafranca del Penedès, XIX (1994), p.103-122.
- VERGÈS, JOSEP; ZARAGOZA, JOSEP. "Les tombes de caixa de lloses i l'hàbitat medieval del mas de Llaneta (Alcover)". *Quaderns de Vilaniu*, Institut d'Estudis Vallencs, Valls, 29 (1996), pp. 43-53.
- VIRGILI COLET, ANTON. *L'expansió i afermament del feudalisme al Baix Gaià (segles XI i XII)*. Altafulla, Centre d'Estudis d'Altafulla, 1991.
- YÁÑEZ, CRISTINA, I ALTRES. "Excavaciones en el conjunto funerario de época hispano-visigoda de la Cabeza (La Cabrera, Madrid)". *Pyrenae*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 25 (1994) p. 259-287.
- ZADORA-RIO, ELISABETH (1995). "Cimentères et habitat de l'ouest de la France et sagerres catalanes" a *Actes del 3er. curs d'arqueologia d'Andorra. La vida medieval als dos vessants del Pirineu*, Andorra, Govern d'Andorra 1995, p. 278-284.